

MARIA FE B. ANTIVOLA

Ang mga Pangunahing Babae na Personajes sa mga Zarzuelang Bikol sa Unang Dekada ng Siglo 20

ABSTRAK

Ang pananaliksik na ito ay sumusuri sa mga iskrip ng tatlong (3) zarzuelang Bikol na "An Pagkamoot asin Kayamanan" (1906), "An Duwang Pagtubna Sukbali" (1907), at "Anti Cristo" (1910). Mula sa mga pagsusuri, natukoy na ang *convento* (kumbento) at ang *harong* (bahay) ay hindi lamang mga tagpuan ng mga zarzuelang Bikol, kundi mga espasyo na impluwensiyal sa panlipunang pagpoposisyon ng mga kababaihan sa unang dekada ng siglo 20 sa Pilipinas. Ang mga pangunahing babaeng *personajes* (mga tauhan) na sina Rosita ng "An Pagkamoot asin Kayamanan" at Juliana ng "An Duwang Pagtubna Sukbali;" ang mga kumakatawan sa mga Bikolana na nagmula sa mga pamilya na may mararangyang pamumuhay at marunong magbasa at/o magsulat. Samantala, si Felixberta ng "Anti Cristo" ang kumakatawan sa mga Bikolana na mahihirap at hindi nakapag-aral. Bagamat higit na nadebelop ang loob (*internal action*) ni Rosita, lahat ng mga pangunahing babaeng *personajes* ay naranasan ang kasidhian ng damdamin. Natukoy din na mayroong mga kalalakihan na tumatangi sa mga pangunahing babaeng *personajes*. Ngunit, mayroon ding na mga kalalakihan na may kapangyarihang panrelihiyon at/o pinansiyal na nais magdomina sa kanilang mga pagpapasiya at ikinikilos.

Mga susing salita: Bikolana, Asisclo Jimenez, Justino Nuyda, pangunahing babae na *personajes*, zarzuelang Bikol

ABSTRACT

This research analyzes scripts of three (3) Bicol zarzuelas which are "An Pagkamoot asin Kayamanan" (1906), "An Duwang Pagtubna Sukbali" (1907), and "Anti Cristo" (1910). From the analyses, it is determined that the convento (convent) and the harong (house) are not just settings of Bicol zarzuelas, but spaces that are influential in the social positioning of women during the first decade of the 20th century in the Philippines. The main women personajes (characters) Rosita of "An Pagkamoot asin Kayamanan" and Juliana of "An Duwang Pagtubna Sukbali" represent Bikolanas who are from families that have extravagant lifestyle and they know how to read and/or write. Meanwhile, Felixberta of "Anti Cristo" represents Bikolanas who are poor and illiterate. Even though the loob (internal action) of Rosita is more developed, all main women personajes experience intensity of emotions. It is also determined that there are men who cherish the main women personajes. But, there are also men with religious and/or financial powers who want to dominate their decisions and actions.

Keywords: Bikolana, Asisclo Jimenez, Justino Nuyda, main women personajes, Bikol zarzuela

Ang mga susuriin sa pananaliksik na ito ay ang mga iskrip ng tatlong (3) zarzuela na nakatha sa unang dekada ng siglo 20 sa Bikol: ang “An Pagkamoot asin Kayamanan” (Ang Pagmamahal at Kayamanan) (1906), ang “An Duwang Pagtubna Sukbali” (Ang Dalawang Paniniwala na Magkasalungat)¹ (1907), at ang “Anti Cristo” (1910). Sa mga nabanggit na iskrip ng mga zarzuela na susuriin, nais na maiugnay ang mga pangunahing babae na *personajes* (mga tauhan) sa panlipunang pagpuposisyon ng mga Bikolana sa yugtong iyon ng kasaysayan sa Pilipinas. Ang mga layunin ng pananaliksik na ito ay ang mga sumusunod: una, ang matukoy ang mga damdamin at gawain ng mga pangunahing babae na *personajes* sa mga zarzuelang Bikol na “An Pagkamoot asin Kayamanan” (1906), “An Duwang Pagtubna Sukbali” (1907), at “Anti Cristo” (1910). Mula sa piling bahagi ng mga iskrip, maipapakahulugan sa mga ito ang mga damdamin na inihahayag ng mga sinasabi at ikinikilos ng mga pangunahing babae na *personajes*. Ang ikalawang layunin naman ay ang mailatag ang mga ipinag-uutos o ipinapagawa ng mga *personajes* na lalaki sa mga pangunahing babae na *personajes* sa mga zarzuelang Bikol na susuriin. Ang mga ipinag-uutos o ipinapagawa ng ilan sa mga kalalakihan, ay nagpapakita ng kanilang pagdomina sa buhay ng mga pangunahing babae na *personajes*. At ang ikatlo, ang maiugnay ang uri ng pamumuhay ng mga pangunahing babae na *personajes* sa mga zarzuelang Bikol na nabanggit, marangya man o maralita, sa kalagayan ng mga babae sa lipunan noong unang dekada ng siglo 20 sa Pilipinas partikular sa Bikol. Matutukoy sa mga zarzuela kung marangya man o maralita ang kanilang pamumuhay batay sa pagkakalarawan ng mga espasyo kung saan sila umiiral at sa kung nakapag-aral man sila o hindi.

Ang mga iskrip ng mga zarzuela na susuriin, ay ang mga sulat-kamay na iskrip ng “An Pagkamoot asin Kayamanan” at “An Duwang Pagtubna Sukbali” at ang makinilyadong kopya ng iskrip naman para sa “Anti Cristo.” Ang mga iskrip ng mga zarzuela na nabanggit ay matatagpuan sa Special Collections ng Silid Filipiniana Serials ng Unibersidad ng Pilipinas-Diliman Main Library. Magsasagawa ng tekstuwal na pagsusuri at ilalatag din ang pinagmulan at impluwensiya ng mga iskrip ng tatlong zarzuela. Sa tekstuwal na pagsusuri ng mga iskrip, pahapyaw lamang na babanggitin ang mga elemento at uri ng zarzuelang Bikol, sapagkat ang pagtutuunan ng pananaliksik na ito ay ang pagtukoy sa panlipunang pagpuposisyon ng mga pangunahing babae na *personajes*, ang mga Bikolana, sa “An Pagkamoot asin Kayamanan,” sa “An Duwang Pagtubna Sukbali,” at sa “Anti Cristo.” Sa paglalatag ng pinagmulan at impluwensiya ng mga zarzuela, ang mga pag-uugnayin ay ang kalagayan sa lipunan ng mga pangunahing babae na *personajes* sa kalagayan naman sa lipunan ng kababaihan noong unang dekada ng siglo 20 sa Pilipinas partikular sa Bikol. Maiugnay din sa mga kinathang iskrip ang talambuhay ng mga zarzuelista nito. Makatutulong din ang iba pang mga historikal na datos na may kaugnayan sa paghubog ng panlipunang pagpoposisyon ng mga kababaihan sa Pilipinas, na makakalap para sa mga isasagawang pagsusuri at paglalatag. Sa pamamagitan ng pananaliksik na ito, higit na mapapalalim ang pagpapahalaga at kaalaman sa mga zarzuelang Bikol sa pag-iral nito sa kasaysayan ng mga pagtatanghal sa Pilipinas.

Ang zarzuelang “An Pagkamoot asin Kayamanan” ay tungkol sa isang dalaga na nagngangalang Rosita, na gustong ipakasal ng kaniyang ama na si Don Carlos sa pinagkakautangan nito na si Don Jose (Jimenez w. p.). Tungkol naman ang “An Duwang Pagtubna Sukbali” sa mag-asawa na sina Juliana at Mariano na magkaiba ang mga paniniwala. Samantalang si Juliana ay relihiyosa at umaawit ng pasyon, si Mariano naman ay mahilig dumalo sa mga sayawan at kantahan. Ang kanilang anak na si Antonia ang pumapagitna at sumusunod sa kapwa palakad ng kaniyang mga magulang. Kung magpapasyon ang kaniyang ina at sinabihan siya na magpasyon, siya ay magpapasyon din. Kung pumupunta naman sa mga pagtitipon ang kaniyang ama, siya rin ay sumasama upang sumayaw at kumanta (Jimenez w. p.). Samantala, ang “Anti Cristo” ay nagsasalaysay ng mga kaganapan nang magtungo sa kumbento ang magkasintahan na sina Kalatiyo at Felixberta, upang magparehistro ng kanilang kasal kasama si Bernabela, ang ina ni Felixberta. Sa kumbento, ipinag-utos ni Fray Agusting kay Fiscal Endo, ang tagapagtala ng parokya, na maiwan si Felixberta sa silid. Nang pagtangkaan si Felixberta nang masama ni Fray Agusting, ay lumaban ang dalaga hanggang sa mapaslang niya ang prayle (“Anti Cristo” 1-8).

ANG PAGLALAKBAY NG ZARZUELA: MULA SA ESPANYA PATUNGONG MAYNILA HANGGANG SA MAKARATING NG BIKOL

Sa mga sulat-kamay na iskrip ng “An Pagkamoot asin Kayamanan” at “An Duwang Pagtubna Sukbali,” at sa makinilyadong kopya ng iskrip ng “Anti Cristo,” ang salitang Espanyol na *zarzuela* ay binaybay din na zarzuela. Samakatwid, sa kabuuan ng pananaliksik na ito, babaybayin ang anyo na zarzuela sapagkat ganito binaybay ang salita na ito ng mga Bikolanong manunulat, at ng mananaliksik na si Maria Lilia Realubit na unang naglatag at sumuri sa tradisyon ng mga pagtatanghal sa Bikol. Ang salitang zarzuela ay mula sa pangalan ng Palacio de la Zarzuela, na lugar kung saan unang itinanghal ang pinagmulan nito na inilarawang “short theatrical pieces with music and songs” (Cotarale 35-50 nasa Tiongson 3). Ang Palacio de la Zarzuela ay matatagpuan sa El Pardo sa Madrid na isa sa mga *reales sitios* (*royal estates*) ng monarkiya ng bansang Espanya (www.casareal.es).²

Sa kasaysayan ng pagdating sa Pilipinas ng mga grupong Espanyol na nagtanghal ng mga zarzuela, ito ay nagsimula nang ipakilala ang anyong ito sa mga Filipino hanggang sa unti-unti ay napasailalim ito sa mga proseso ng *pag-aangkop* at *naturalisasyon*. Ang halimbawa ng proseso ng pag-aangkop sa Pilipinas, ay ang “naging pag-angkin sa dulang Kanluranin upang umangkop sa lokal na manonood” (Atienza 227). Samantala, sa proseso ng naturalisasyon, ito ay nangangahulugang “vital syncretic activity took place as foreign elements were assimilated into the local experience and as local culture adapted itself to new conditions” (Mojares 45). Maiuugnay ang pag-aangkop at ang naturalisasyon, halimbawa, sa pagdating sa Pilipinas ng zarzuela na isang impluwensiyang Espanyol at

ang proseso ng naging pagtanggap dito ng mga Filipino. Ayon sa “A Short History of the Philippine Sarsuwela (1879-2009):”

After the opening of the Suez Canal in 1869, which cut the travel time between Europe and Asia by about half, more Spanish dramatic troupes came to the Philippines to perform. One of these troops was the *compania* of author and impresario Dario Cespedes, which staged the famous Spanish zarzuela *Jugar con fuego* (Play with Fire), by writer Ventura de la Vega and Maestro Francisco Asenjo Barbieri in Manila at the close of the year 1878 or the beginning of 1879. (Retana 98 nasa Tiongson 151-152)

Nangangahulugan ito na mahalagang kaganapan sa kasaysayan ang pagbubukas ng Suez Canal sa Ehipto noong taong 1869, upang lalong mapagyaman ng Pilipinas ang tradisyon nito ng mga pagtatanghal. Mula sa Maynila, ang grupo ni Elisea Raguer, ang Compania Zarzuela Raguer, ay nagtanghal ng mga zarzuela sa iba't ibang lugar sa Pilipinas tulad ng Naga³ sa pagitan ng mga taong 1892 hanggang 1893 (Realubit 30; Uranza 316 nasa Tiongson 152). Dahil sa kaganapang ito, nasaksihan at naranasan ng mga Bikolano ang mga pagtatanghal ng zarzuela. Sa Bikol tulad ng sa Maynila, ang unang itinatanghal lamang noon ay ang mga zarzuelang Espanyol.⁴ Nang lumaon ay nagbuo na rin ng mga lokal na grupo na nagtanghal ng mga zarzuelang Espanyol sa Bikol na naganap sa Legazpi, na isa nang lungsod sa kasalukuyan, sa bayan ng Camalig sa lalawigan ng Albay, at sa lalawigan ng Sorsogon. Ang mga grupong ito ay ang Compania Zarzuela de la Torre, na itinatag noong 1894 ni Capitan Hugo de la Torre ng Legazpi, at ang Compania Zarzuela de Camalig, na itinatag noong 1901 ni Capitan Anacleto Solano. Ang grupo ni Capitan Hugo de la Torre ang siya namang naging inspirasyon upang maitatag ang compania zarzuela ni Leon Paras ng Sorsogon (Realubit 31-34; Uranza 317 nasa Tiongson 152). Mahalaga na mabigyang-diin na sa kabila ng pagkakaroon ng mga lokal na grupo ng mga zarzuelista sa Bikol tulad ng compania zarzuela ni Hugo de la Torre, na nagtanghal hanggang sa taong 1899, at ng Compania Zarzuela de Camalig, na naging aktibo sa pagtatanghal ng mga zarzuela sa loob ng dalawang taon (Realubit 549), ay hindi pa rin dito nagtatapos ang mga proseso ng pag-aangkop at naturalisasyon ng zarzuela upang matawag ito na zarzuelang Bikol. Sa pagtatanghal halimbawa ng Compania Zarzuela de Camalig, ay mayroong natukoy na mga suliranin ang mga manonood tulad na lamang ng pagtatanghal ng mga zarzuela gamit ang wikang Espanyol na hindi nauunawaan ng publiko at ang may kamahalan ng presyo na sinisingil sa panonood ng mga ito. Ayon kay Realubit,

[t]he two-year existence of the Camalig troupe, however, challenged the native population who were turned off by its elitist character. Language was a primary complaint as the people could only speak a few Spanish phrases. A second reason was the high fees charged by Solano's group. (549)

Mahalaga ang mga nabanggit na suliranin sapagkat tinutukoy dito ang mga karanasan ng mga mamamayan sa bayan ng Camalig sa lalawigan ng Albay, sa panonood ng mga itinatanghal na zarzuela ng grupo ni Capitan Anacleto Solano. Posible na ang mga suliraning

ito ay naranasan din ng iba pang mga manonood sa Pilipinas, sa mga taon nang ipinapakilala pa lamang ang zarzuela sa bansa. Kung gayon, maaari natin na ipakahulugan na sa proseso ng pag-aangkop at kinalaunan ay naging naturalisasyon ng zarzuela sa Pilipinas, halimbawa sa Bikol, ay hindi sapat na makabuo ng mga lokal na compania zarzuela lamang. Mahalaga din ang ginampanan ng mga manonood na pumuna o magbigay ng kanilang reaksiyon sa mga napanonood at/o sa kanilang karanasan sa panonood, upang sa mga susunod na henerasyon ay maiangkop ng populasyon ang bawat aspekto nito, materyal man o di materyal, sa kanilang pang-araw-araw na pamumuhay. Samakatwid, sa proseso ng naturalisasyon, natukoy ng mga manonood noon ang mga kakulangan na siya namang mga pangangailangan ng kanilang panahon at ang maiangkop nila ang mga ito sa kanilang pamumuhay sa Pilipinas. Ang halimbawa ng pag-aangkop ay ang paggamit ng wika ng mga Bikolano sa mga iskrip ng zarzuela sa halip na wikang Espanyol, upang maunawaan ito ng mga Bikolanong manonood. Ayon kay Fernandez, sa paggamit ng mga wika sa Pilipinas sa pagtatanghal ng zarzuela:

It is evident that writers in the major Philippine languages—Tagalog, Pampango, Hiligaynon, Bikolano, Iloco, Waray and Pangasinan—had their attention and interest drawn to the zarzuela at about the same time: in the first decade of the twentieth century. The first step in the indigenization of zarzuela, therefore was the language. The subject matter followed naturally, being the experience the language could encapsulate, the reality coming from its own cultural matrix. (328)

Ipinapaliwanag ng sinipi ang kahalagahan ng mga wika sa Pilipinas, bilang wika na ginagamit sa pagtatanghal ng mga zarzuela at sa pagsasalaysay ng kultura ng bansa partikular sa unang dekada ng siglo 20. Sa Bikol, ang Compania Zarzuela Bicolana sa bayan ng Camalig sa lalawigan ng Albay at ang mga zarzuelista sa lalawigan ng Sorsogon ang ilan sa mga lokal na compania zarzuela na nakatulong sa naturalisasyon ng zarzuela sa Bikol. Ang puna ni Realubit, “[t]he Compania Zarzuela Bicolana was probably the best organized troupe in the region. Its main goals were to prove to the people that Bikol talents abound, and that they can be good, if not better, than foreign ones...” (549). Nangangahulugan ito na kahit noon ay may kakayahan na ang mga Bikolano, na maging mga *actores* (mga aktor) sa pagtatanghal ng mga zarzuela. Hindi lamang ang mga iskrip na nasa wika ng mga Bikolano na naisulat, bagamat mayroon pa din na pailan-ilang mga salita at pangungusap na nasa wikang Espanyol, pati ang mga actores ay mga Bikolano na din. Gayundin ang isinasalaysay ng mga zarzuela ay maiuugnay na sa mga pangyayari sa lipunan sa yugtong iyon ng kasaysayan sa Pilipinas.

Maging ang panahon ng pagtatanghal sa mga zarzuela ay nagaganap na tuwing araw ng piyesta, halimbawa, sa mga lalawigan ng Albay at Sorsogon na ang ekonomiya ay agrikultural at idagdag pa dito ang hanapbuhay ng mga Bikolano na paglikha ng mga kagamitan mula sa abaka, buri, at kawayan. Sa ganitong pamumuhay, ang teatro ay

naging panlipunan at kultural na pangangailangan. Ang teatro ay naging pagtitipon ng komunidad at nagsilbi rin itong atraksyon tuwing piyesta (Realubit 552). Sa yugtong iyon ng kasaysayan, na gawaing agrikultural ang pangunahing hanapbuhay ng mga Bikolano, naging bahagi ng mga pagdiriwang ng piyesta ang mga pagtatanghal ng zarzuela. Upang mabayaran ng compania zarzuela ang mga gastusin ng produksiyon tulad ng bayad para sa orkestra at prompter, nagmumula ang pinansiyal na suporta sa nagtatag o namamahala ng grupo pati na rin ang kita nila sa kanilang mga pagtatanghal sa iba't ibang bayan sa Bikol (*road shows*) (Realubit 54).

Kung ihahambing, samantalang sa Maynila sa unang dekada ng siglo 20 ay mayroon nang mga *enclosed stage* tulad ng Teatro Libertad at Teatro Zorilla. Sa Bikol, ang mga estruktura at/o lugar kung saan itinatanghal noon ang mga zarzuela, ay sa mga *open-air stage* tulad ng mga estruktura na mayroong bubong. Ang mga halimbawa naman ng mga *enclosed stage* ay ang Cine Mabi, ang Cine Colon sa Legazpi, at sa loob ng mga *bulangan* (sabungan) tulad ng Bulagnan sa Cogon at Bulagnan ni Sr. Puro Peres y Compania sa lalawigan ng Sorsogon. Ang mga dekorasyon na ginagamit sa pagtatanghal, pati na rin ang mga kostyum, ay simple at realistiko sa halip na magarbo (Jimenes w. p.; Realubit 35, 37, 54, 552).

Ayon sa nailatag na kahulugan ni Tiongson, ang zarzuela o sarsuwela ay “a play with songs and dances that is usually written in colloquial prose. Containing from one to five acts, it presents typical Filipino characters moving within the framework of a love story and engaged in conflicts arising from contemporary social, political, economic, or cultural issues” (149). Maituturing ito na kahulugan ng zarzuela o sarsuwela sa Pilipinas, matapos ang matagal at masalimuot na mga proseso ng pag-aangkop at naturalisasyon sa ipinakilala na anyong ito ng mga Espanyol.

ANG MGA BIKOLANONG ZARZUELISTA AT ANG KANILANG PANAHOON

Ininilang si Asisclo Jimenez noong Nobyembre 17 sa taong 1862 sa lalawigan ng Sorsogon (Realubit 323). Noong nagtanghal ng mga zarzuelang Espanyol ang compania zarzuela ni Elisea Ragner, sa pagitan ng mga taong 1892 hanggang 1893 (Realubit 30; Uranza 316 nasa Tiongson 152), ipinagpapalagay na 30 o 31 taong gulang na noon si Asisclo Jimenez na naging capitan mayor at municipal presidente sa kanilang bayan (Realubit 49). Nang nakatha niya ang “An Pagkamoot asin Kayamanan” noong 1906 at ang “An Duwang Pagtubna Sukbali” noong 1907 (Jimenez w. p.), ang zarzuelista ay apatnapu’t apat at apatnapu’t limang taong gulang na.

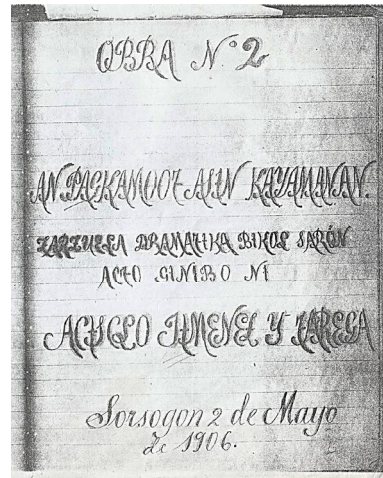
Sa iskrip ng zarzuelang “An Pagkamoot asin Kayamanan,” naitala na nakatha ito noong 2 Mayo 1906 sa lalawigan ng Sorsogon. Naisulat din sa iskrip ng zarzuela na unang naipalabas ito makalipas ang ilang buwan, sa taon na 1907 (Jimenez w. p.):

An primerong pagluwasan kan obrang ini sa teatro sa Gubat, kan Bulan na Enero, taon na 1907; An funsion na ito, napano an teatro kan magna darakulang familla sa Gubat. (Jimenez w. p.)

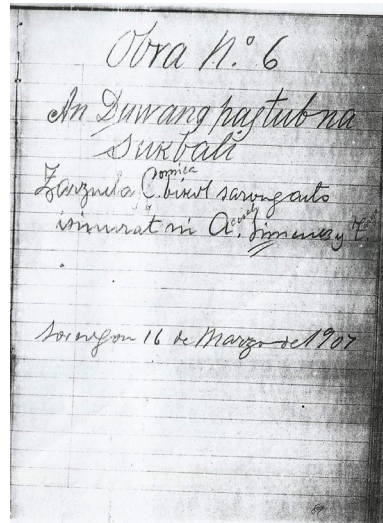
(Ang unang pagpapalabas ng obrang ito sa teatro sa Gubat, ng [b]juwan na Enero, taon na 1907; [a] ng palabas na ito, napuno ang teatro ng mga naglalakihang pamilya sa Gubat.)

Mahalaga ang mga naisulat na detalye na ito ni Asisclo Jimenez sa iskrip ng zarzuelang “An Pagkamoot asin Kayamanan” na tumutukoy sa mga sumusunod: una, ang iskrip ay naisakatuparan ang layunin nito na maitanghal; ikalawa, sa isang teatro sa Gubat, isang bayan na matatagpuan sa lalawigan ng Sorsogon sa Bikol, itinanghal sa unang pagkakataon ang zarzuelang nabanggit; at ikatlo, ang mga nanood ng zarzuelang ito na nakapuno sa teatro, ay tinukoy na mga *darakulang familla*. Ang salin ng salitang *dakula* sa wikang Ingles ay “big, large, great, gross” (Mintz at Del Rosario 266). Posible na hindi lamang maraming miyembro ng pamilya ang tinukoy na *dakula*, kundi nangangahulugan din ito ng mga pamilya na mayroong mararangyang pamumuhay at maiimpluwensiya sa bayan ng Gubat sa lalawigan ng Sorsogon. Nang itinanghal ang zarzuelang “An Pagkamoot asin Kayamanan” noong 1907, ang mga actores na nagsiganap ay sina Hilaria Lastika bilang Rosita, Antonio de Leon bilang Don Carlos, Canuto Jimenez bilang Don Jose, at Valentin Janer bilang Federico. Kasama din sa pagtatanghal sina Juliana Peralta, Alejandro Ferijo, at Severino Paje (Jimenez w. p.).

Wala namang naitala sa iskrip ng “An Duwang Pagtubna Sukbali,” kung kalian at saan ito naitanghal. Ang naisulat lamang na impormasyon sa iskrip ng zarzuela ni Asisclo Jimenez, ay noong 16 Marso 1907 nakatha ito sa lalawigan ng Sorsogon. Naisulat din sa iskrip ang mga actores na nagsiganap sa zarzuela na sina Pelagia Labalan bilang Juliana, Melecio Jacobo bilang Mariano, at Maria Pison bilang Antonia. Kasama din sa pagtatanghal sina Valentin Janer at Canuto Jimenez (Jimenez w. p.).

Larawan 1. Ang pahina ng pamagat ng “An Pagkamoot asin Kayamanan” (1906) ni Asisclo Jimenez.

Larawan 2. Ang pahina ng pamagat ng “An Duwang Pagtubna Sukbali” (1907) ni Asisclo Jimenez.

Samantala, ang makinilyadong iskrip ng zarzuelang “Anti Cristo” na natagpuan din sa Special Collections ng Unibersidad ng Pilipinas-Diliman Main Library, ay walang nakatala kung sino ang zarzuelista na lumikha nito. Kapansin-pansin din na ang kabuuan ng iskrip na ito ay makinilyado, maliban sa iilang mga salita na sulat-kamay at sa huling pahina naman nito ay naisulat ang taong 1910. Ayon kay Realubit, ang taon na 1910 ay ang taon na nakatha ang zarzuelang Bikol na “Anti Cristo” (181; 363; 550). Ang iskrip na ito na isa sa mga iskrip na nakuha ng nabanggit na mananaliksik mula kay Alejandro Herrera, ay walang nakasulat kung sino ang lumikha nito. Sa pagsusuri niya ng iskrip at sa mga interbyu na kaniyang isinagawa, natukoy na ang posibleng zarzuelista ng “Anti Cristo” ay si Justino Nuyda. Ayon kay Realubit, “I obtained these nine plays from Alejandro Herrera, who made me believe that he wrote the plays. A closer look at his biographical data disturbed me as he could not have written the play. Only after a rigorous research did I find that it was [Justino] Nuyda who could have written it” (42). Nangangahulugan ito na nagsagawa din muna siya ng pananaliksik, upang matukoy niya kung sino ang zarzuelista na lumikha ng “Anti Cristo.” Nakikita din ito bilang isang pagkakataon para sa iba pang mga mananaliksik, upang maipagpatuloy ang mga pag-aaral sa zarzuelang Bikol na kaniyang nasimulan.

Ang zarzuelista na si Justino Nuyda ay isinilang noong 4 Mayo 1892 (Realubit 362). Ngunit ayon sa *The Commercial and Industrial Manual of the Philippines 1937-1941*, si Justino Nuyda ay ipinanganak noong Mayo 14 sa taong 1893 sa bayan ng Camalig sa lalawigan ng Albay (277). Kung ihahambing ang mga datos, magkaiba ang petsa ng kapanganakan ni Justino Nuyda na nailathala sa *The Commercial and Industrial Manual...* at sa *CCP Encyclopedia of Philippine Art: Philippine Theater*. Sa kabila nito, nangangahulugan pa rin na mayroong posibilidad na kinagisnan na ni Justino Nuyda ang panonood ng mga zarzuela.

Si Justino Nuyda ay nagtrabaho sa klerikal na posisyon sa opisina ng Munisipal na Tagaingat-yaman ng Legazpi sa lalawigan ng Albay mula sa taong 1911 hanggang 1913. Siya ay naging klerk sa Dibisyong Propiedad sa opisina ng Rentas Internas at kahero sa Probinsyal na Tagaingat-yaman ng Albay hanggang sa taong 1917; mula sa taong 1918 hanggang 1920 ay nagsilbi din siya bilang inspektor ng sensus; at kinalaunan ay naging Delegadong Munisipal na Tagaingat-yaman sa bayan ng Guinobatan sa Albay. Naging Probinsyal na Tagaingat-yaman din siya sa iba’t ibang mga bayan sa Bikol, tulad ng Legazpi sa Albay at Daet sa Camarines Norte. Kinalaunan ay naging kasapi siya ng Kapulungan ng mga Kinatawan ng Pilipinas, bilang kinatawan ng ikalawang distrito ng Albay na ang mga bayan na sakop noon ay Camalig, Daraga,

Larawan 3. Litrato ni Justino Nuyda.

Legazpi, Manito, at Rapu-Rapu (*The Commercial and Industrial Manual... 277*). Mula sa mga nakalap na datos, nangangahulugan na hindi pa empleado ng gobyerno noon si Justino Nuyda nang makatha niya ang zarzuelang “Anti Cristo” noong 1910.

Ayon kay Realubit, ang zarzuelang “Anti Cristo” ay maaaring hindi naitanghal:

But the play may not have been staged, considering what it might have cost [Justino] Nuyda in terms of life and property, for almost all of Albay was under the jurisdiction of the *frailes* even during the American regime. (550)

Sa paliwanag na ito, ipinapakita ang impluwensiya ng mga prayle sa lalawigan ng Albay, upang makapagdikta sa kung anong mga zarzuela ang maaaring maitanghal sa yugtong iyon ng kasaysayan. Lumipas pa ang maraming mga taon bago natamo ng zarzuelang “Anti Cristo” ang kaganapan na maitanghal ito, hindi sa bayan ng Camalig kung saan natagpuan ang iskrip ng zarzuela, kundi sa Unibersidad ng Pilipinas noong taong 1976 at sa mga lunsod sa Bikol tulad ng Legazpi at Naga (Realubit 550).

ANG MGA PANGUNAHING BABAENG PERSONAJES SA “AN DUWANG PAGTUBNA SUKBALI,” “AN PAGKAMOOT ASIN KAYAMANAN” AT “ANTI CRISTO”

Bagamat ang limitasyon ng pananaliksik na ito na ang sinusuri ay ang mga iskrip lamang at hindi ang aktuwal na mga pagtatanghal, mahalaga pa rin ang mga datos na maibibigay ng mga ito sa paglalarawan ng panlipunang pagpoposisyon ng mga Bikolana sa unang dekada ng siglo 20. Ayon sa *Creating a Role* ni Constantin Stanislavski:

A play and its roles have many planes, along which their life flows. First there is the *external plane* of facts, events, plot, form. This is contiguous with the *plane of social situation*, subdivided into class, nationality, and historic setting. There is a *literary plane*, with its ideas, its style, and other aspects... There is the *psychological plane* of inner action, feelings, inner characterization... (salin ni Hapgood 11)

Ipinapakita ng sinipi ang kahalagahan ng ugnayan ng *play*, ang halimbawa ay ang zarzuela, at ng mga tauhan, tulad ng mga karakter, sa iba’t ibang aspekto ng pagtatanghal tulad ng pangkasaysayan, panlipunan, pampanitikan, kasiningan, at sikolohikal.

Sa mga sinusuri, ang pangunahing babae na karakter sa “An Pagkamoot asin Kayamanan,” na nasa uri ng zarzuela dramatika,⁵ ay si Rosita. Samantala, sa “An Duwang Pagtubna Sukbali” at “Anti Cristo,” na kapuwa nasa uri ng zarzuela comica/nakakaolok,⁶ ang mga pangunahing babae na karakter ay sina Felixberta at Juliana. Bagamat naisulat ang mga zarzuelang Bikol na sinusuri noong 1906, 1907, at 1910, mga taon na nasa estadong kolonyal ang Pilipinas ng Estados Unidos, mababasa sa mga iskrip na wala pang impluwensiya ang bansa

na ito sa kultura ng mga Bikolano. Bagkus, mababasa sa mga iskrip ang mga pangyayari at impluwensiya na dulot ng kolonisasyon ng bansang Espanya sa isinasalaysay ng mga zarzuela. Ang halimbawa nito ay ang mga karakter tulad nina Don Jose na Espanyol ang wikang sinasalita sa “An Pagkamoot asin Kayamanan,” si Fray Agustin na nasa kumbento sa “Anti Cristo,” at si Juliana sa “An Duwang Pagtubna Sukbali” na nag-oobserba ng kuwaresma at umaawit ng pasyon. Ang ilan pa sa mga halimbawa ng impluwensiya na dulot ng kolonisasyon ng Espanya sa Pilipinas, ay makikita sa mga karakter tulad ng prayle na si Fray Agusting na nasa kumbento sa “Anti Cristo” at si Juliana sa “An Duwang Pagtubna Sukbali” na nag-oobserba ng kuwaresma at umaawit ng pasyon. Ang prayle ng kumbento at ang Bikolana na nagsasagawa ng mga Katolikong ritwal, ay nagpapakita ng kolonisasyon ng bansang Espanya sa Pilipinas at ang kombersiyon sa Katolisismo ng ilan sa mga etnikong grupo nito. Ayon kay Gerona:

As colonial rule began to bear heavily on the Bicolanos, the friar, who in most cases was the only representative of the crown, felt the need to continually expound in most subtle ways the legitimacy of colonial authority. This took place through a religious discourse which essentially revolved around the articulation of the eschatological significance of the entire spectrum of Christianity. Thus, behind the symbolisms of Christian rituals and missionary discourses were encoded ideas which constituted the idiom of Spanish hegemony. (15)

Ipinapakita nito ang kapangyarihan ng prayle at ang gahum ng Katolisismo sa mga Bikolano’t Bikolana, na mga impluwensiyang dulot ng pananakop ng bansang Espanya sa Pilipinas. Sa mga zarzuelang Bikol na sinusuri, makikita ang kapangyarihang ito ng prayle, halimbawa, sa impluwensiya ni Fray Agusting kay Fiscal Endo sa “Anti Cristo” at ang gahum ng Katolisismo sa pagiging relihiyosa ni Juliana sa “An Duwang Pagtubna Sukbali.”

Sa zarzuela na “An Pagkamoot asin Kayamanan,” mababasa dito ang paglalarawan sa tahanan kung saan naninirahan ang pangunahing babae na karakter na si Rosita:

Sarong harong na mayaman, tolo an puerta. Saro sa wala, sarong sa too, asin sarong sa costado sa too. Sa tahaw kan sala, an sarong mesa velador, sa pinaghaharampangan nin magña mesedoras asin sillas. (Jimenez w. p.)

(Isang bahay na mayaman, tatlo ang pintuan. Isa sa kaliwa, isa sa kanan, at isa sa gilid sa kanan. Sa gitna ng sala, ang isang *mesa velador*,⁷ sa katapat ng mga tumba-tumba at silya.)

Mahalaga ang siniping ito sapagkat inilalarawan dito ang bahay nina Rosita na isang bahay na mayaman, na sumisimbolo sa marangyang pamumuhay ng kaniyang pamilya. Inilarawan naman sa zarzuelang “An Duwang Pagtubna Sukbali” na mayaman din ang bahay kung saan naninirahan sina Juliana, ang kaniyang asawa na si Mariano, at ang kanilang anak na si Antonia:

Sarong sala nin harong na mayaman, tolo an puerta, saro sa wala na iyo an para sa hagian o cosina; an sa too, iyo an cuarto kan mag-agom; an sa costado, iyo man sa aki. Sa tahaw kan sala, an sarong mesitang velador, namomogtakan kan quinquing [na] may solo, magna libros, novelas, asin an pasion ni Jesucristo. Sa kataid kan mesitang ini, an sarong cillang pinagtotokawan ni Antonia, na nagbabasa nin novela. (Jimenez w. p.)

(Isang sala ng bahay na mayaman, tatlo ang pasukan, isa sa kaliwa na siya ang para sa hagian o kusina; ang sa kanan, siya ang kuwarto ng mag-asawa; ang sa gilid, siya naman sa anak. Sa gitna ng sala, ang isang *mesitang velador*, kinalalagyan ng *quinquing*⁸ [na] may sindi, mga libro, mga nobela, at ang pasyon ni Hesukristo. Sa katabi ng maliit na mesang ito, ang isang silyang inuupuan ni Antonia, na nagbabasa ng nobela.)

Inilalarawan dito na ang bahay nina Juliana ay hindi lamang mayaman, kundi makikita din sa loob nito ang iba't ibang nailathalang babasahin tulad ng mga libro at nobela. Isinasalaysay din sa iskrip na nagbabasa ng nobela ang anak ni Juliana na si Antonia. Samantala, dahil sa panahon iyon ng kuwaresma, si Juliana naman ay magpapasyon. Nangangahulugan ito na si Juliana pati ang kaniyang anak na si Antonia, ay may kakayahan na magbasa. Sa zarzuelang “An Pagkamoot asin Kayamanan,” mababasa sa iskrip nito na ang dalaga na si Rosita ay nakapag-aral sa isang kolehiyo. Mababasa din na nahubog na ang kamalayan ni Rosita sa kultura ng pagsusulat,⁹ sapagkat siya ay nakakabasa at nakakapagsulat ng mga liham. Nang naisulat ni Asisclo Jimenez ang mga iskrip ng “An Pagkamoot asin Kayamanan” at “An Duwang Pagtubna Sukbali” noong mga taong 1906 at 1907, ay mayroon nang eksklusibong eskuwelahan para sa mga kababaihan na naitatag sa Bikol. Ito ay ang Colegio de Santa Isabel na itinatag noong 1868 sa Naga sa lalawigan ng Camarines Sur (Gerona 83; <www.usi.edu.ph>). Mababasa din sa iskrip ng “An Pagkamoot asin Kayamanan,” ang ilan sa mga gawain ng pangunahing babae na personaje na si Rosita, sa kabila nang siya ay nakapag-aral sa kolehiyo:

Rosita. (Lumuwas [sa] puerta sa tahaw may darang plumero.) Salamat sa Dios, sa kinoro-kanta natapos ko man guiraray an sakong magna guiboguibo; nasanglean ko na nin gubing si Mama, tapos nang magdesayuno, asin nalimpiahan ko na [an] saiyang kuarto. Ining magna muebles pa an limpiahan ko. (Maglimpia). (Asisclo w. p.)

(Rosita. (Lumabas [sa] pintuan sa gitna may dalang plumero.) Salamat sa Diyos, sa pagkanta-kanta natapos ko naman muli ang aking mga ginagawa; napalitan ko na ng damit si Mama, tapos nang mag-agahan, at nalinisan ko na ang kaniyang kuwarto. Itong mga muwebles pa ang lilinisin ko. (Maglinis).)

Ipinapakita sa bahaging ito ng iskrip ang mga gawain ni Rosita tulad ng pagtulong sa pagpapalit ng damit ng kaniyang ina. Mapapansin na kahit na inilarawang mayaman ang kanilang tahanan, ay si Rosita ang naglilinis nito. Maiuugnay ang mga gawain ni Rosita sa mga gawain ng kababaihan sa Bikol noong ang Pilipinas ay kolonya ng Espanya. Ayon

kay Jagor, ang ilan sa mga gawain ng kababaihan sa Bikol na kaniyang nasaksihan ay ang pagtatahi, paghahabi, pagbuburda, at ang pamamahala ng kanilang tahanan (119).

Sa iskrip ng zarzuelang “Anti Cristo,” mababasa na ang pangunahing babae na personaje na si Felixberta ay hindi nakapag-aral. Patunay nito ang isang pangyayari sa 5a. *Escena* nang tinanong ni Fiscal Endo kung ilang taong gulang na ang dalaga. Ang sagot ni Felixberta ay “Indapo [*sic*] qui nanay” (Ewan po kay nanay) (“Anti Cristo” 4). Si Fiscal Endo na nahubog sa kultura ng pagsusulat, ay tinatanong ang mga personajes na sina Kalatiyo, Felixberta, at Bernabela ng mga detalye na kailangan sa pagrerehistro upang maikasal ang magkasintahan. Mababasa sa iskrip nang tinanong ni Fiscal Endo sina Bernabela at Felixberta:

Fiscal. . . . Oy gurang pirá na eda[d] caning aqui mo?
Berna. . . . Inda dao po sana.
Fiscal. . . . Saró pang hayop ini.
Berna. . . . Pirá na an edad mo[,] Felixberta?
Felix. . . . Indá, malá pó simó.
Fiscal. . . . Gn[a]ta dai mo na tatandaan con casoaren [*sic*] mo ipinagnaqui?
Berna. . . . Garong can macaosogon so pan [*sic*] gadan sa [c]olera. (“Anti Cristo” 4)

(Fiscal Endo. . . . Oy tanda, ilan na ang edad nitong anak mo?
Bernabela. . . . Ewan lang daw po.
Fiscal Endo. . . . Isa pang hayop ito.
Bernabela. . . . Ilan ang edad mo, Felixberta?
Felixberta. . . . Ewan, bahala po kayo.
Fiscal Endo. . . . Bakit hindi mo natatandaan kung kailan mo ipinanganak?
Bernabela. . . . Parang noong marami pa ‘yung nasawi sa kolera.)

Isinasalaysay sa bahaging ito ng iskrip na sa halip na edad ng kaniyang anak ang isinagot ni Bernabela sa katanungan ng piskal, ay isang natatandaang pangyayari ang kaniyang sinabi. Ang pangyayari na natatandaan ni Bernabela nang ipinanganak niya si Felixberta, ay noong mga panahon na maraming tao ang nasawi dulot sa epidemiya ng kolera. Kapansin-pansin na ang sagot na ito ay hindi espesipiko kung ihahambing sa sagot na nais malaman ng litireyt na piskal, tulad ng petsa ng kapanganakan at edad ni Felixberta. Kung gayon, masasabi na si Felixberta ay hindi litireyt, ganoon din ang kaniyang ina na si Bernabela. Dahil sa hindi nakapag-aral ang mag-ina, maipapakahulugan din na nagmula sa mahirap na pamilya ang pangunahing babae na personaje ng zarzuelang “Anti Cristo” na si Felixberta.

Sa mga zarzuelang Bikol na sinusuri, ang mga pangunahing babae na personajes ang kumakatawan sa mga naranasan ng mga babae sa lipunan bago pa man ang unang dekada ng siglo 20. Ang dalawang pangunahing babae na personajes na nagmula sa mga pamilya na may mararangyang pamumuhay, na sina Rosita ng “An Pagkamoot asin Kayamanan” na nakapag-aral ngunit ang isa sa mga gawain ay ang maglinis ng kanilang tahanan, at Juliana

ng “An Duwang Pagtubna Sukbali” na isang relihiyosang maybahay. Samantala, si Felixberta ng “Anti Cristo” ay nagmula sa isang mahirap na pamilya at siya ay hindi nakapag-aral.

Sa mga sinusuri, kapansin-pansin na ang mga espasyo na nagsilbing mga tagpuan sa mga zarzuela, ay ang *convento* (kumbento) sa “Anti Cristo” at ang *harong* (bahay) sa “An Pagkamoot asin Kayamanan” at sa “An Duwang Pagtubna Sukbali.” Maipapakahulugan na pawang mga impluwensiyal ang mga espasyo na nabanggit sa panlipunang pagpoposisyon ng mga Bikolana bago pa man ang unang dekada ng siglo 20. Ang mga halimbawa nito ay ang paglilinis ni Rosita ng kanilang bahay at ang panghihikayat ng kaniyang ama na siya ay magpakasal sa pinagkakautangan nito na si Don Jose. Sa zarzuelang “An Duwang Pagtubna Sukbali,” ang pasyon ni Hesukristo na matatagpuan sa bahay nina Juliana ay sumisimbolo sa kaniyang paniniwala at gawain, tulad ng kaniyang pag-awit ng pasyon sa panahon ng kuwaresma at ang panghihikayat niya sa kaniyang anak na si Antonia na sumabay sa kaniya sa pag-awit nito. Samantala, sa kumbento sa “Anti Cristo” kung saan ang may kapangyarihan ay si Fray Agusting, mababasa sa iskrip na dahil sa ipinag-utos niya kay Fiscal Endo ay naiwan si Felixberta sa silid na ang prayle lamang ang kasama. Ang pagsunod ni Fiscal Endo sa ipinag-uutos ni Fray Agusting, ay isang halimbawa na nagpapakita ng impluwensiya ng mga prayle sa yugtong iyon ng kasaysayan. Ayon sa pananaliksik ni Gerona,

[f]rom the second decade of the 17th century, as soon as Christianity was implemented in lowland Bikol, the Franciscan missionary was often the only visible representative of the crown in the town. Thus, the laws of the civil regime and the church which should have governed the *doctrina* or the parish appeared to have, in most instances, dissolved into arbitrary demands of the friar. Such wide powers joined with religious character of the position made the friar in the minds of common folk, a man of enormous prestige and power.

... Such willingness of the colonial officials to readily please the friar by giving in to his whims reflected the colonial authorities' recognition of the enormous power of the friar and his important role in preserving Spanish hegemony. (19-21)

Kung gayon, maipapakahulugan na ang mga prayle tulad ni Fray Agusting na naitalaga sa Bikol, ay tumatamasa ng kapangyarihan na hindi lamang panrelihiyon kundi pati na rin politikal bilang indibidwal na kumakatawan sa Espanya sa yugto ng kolonisasyon. Si Fiscal Endo naman ang kumakatawan sa mga katutubo na Bikolano na nakikinabang din sa kapangyarihan na ito ng prayle, tulad ng kaniyang pagiging piskal ng simbahan. Maipapakahulugan na ang pinagmulan ng mga pangyayari sa mga zarzuelang Bikol na sinusuri ay ang mga kaganapan sa Pilipinas sa makalipas na mga taon, partikular sa yugto ng kolonisasyon ng Espanya sa Pilipinas, bago pa man makatha ang mga iskrip nito sa unang dekada ng siglo 20.

Sa mga pangunahing babae na personajes ng “An Pagkamoot asin Kayamanan” at “Anti Cristo,” bagamat magkaiba ang estado ng kanilang pamumuhay ay pareho silang dalaga

at mayroon nang kasintahan. Ang kasintahan ni Rosita ay si Federico na isang *oficial militar* at litireyt din sapagkat nakapagsulat ng mga liham para sa dalaga. Ang kasintahan naman ni Felixberta na si Kalatiyo ay tinukoy ni Fray Agusting na “saróng lalaqui[ng] taga bolod, saróng torpe ni magnadié dai tatao” (isang lalaking tagabundok, isang tanga ni magdasal hindi marunong) (“Anti Cristo” 6). Samantala, si Juliana ng “An Duwang Pagtubna Sukbali” ay mayroon nang asawa na nagngangalang Mariano na mahilig dumalo sa mga sayawan at kantahan. Isinasama din ni Mariano ang kanilang anak na babae na si Antonia sa mga sayawan at kantahan na kaniyang dinadaluhan.

Sa pisikal na katangian ng mga pangunahing babae na personajes, kapuwa inilarawan na magaganda sina Felixberta at Rosita. Samantala, hindi naman nababanggit sa iskrip ng “An Duwang Pagtubna Sukbali” ang pisikal na katangian ni Juliana. Mababasa sa bahagi ng *Escena 6a* ng iskrip ang sinabi ni Fray Agusting na maganda ang dalaga na si Felixberta:

- Frai [*sic*]. . . . . (aparte) An cagayonan ni Felixberta, mapapahamac an sacong cabanalan.
- Fray. . . . . Tabagnai [*sic*] ako kalangitan.
- Fray. . . . . Felixbertama rahayrahay camagayonon [*sic*] ca pa. (HAHAPROSON SACOCO [*sic*]).
- Felix. . . . . Tomonong ca pó. (TATAPRIGNON AN CAMOT). (“Anti Cristo” 6)
- (Fray Agusting . . . . . (sa tabi) Ang kagandahan ni Felixberta, mapapahamak ang aking kabanalan. Tulungan ako kalangitan. Felixberta, mabuti-buti ka, napakaganda mo pa. (Hahaplasin sa babà).
- Felixberta. . . Tumigil ka po. (Hahampasin ang kamay).

Isinasalaysay sa siniping ito mula sa iskrip ng “Anti Cristo,” ang kilos na ginawa ng prayle na paghaplos sa babà ni Felixberta. Ngunit ang iginanting kilos dito ni Felixberta ay ang paghampas sa kamay ni Fray Agusting. Sa “Anti Cristo,” mababasa sa iskrip na nagmula sa prayle ang pagsasabi na maganda ni Felixberta. Samantala, sa isang inawit sa “An Pagkamoot asin Kayamanan,” mababasa na tinukoy ni Rosita ang kaniyang sarili na *burak na maogma* (bulaklak na masaya). Nangangahulugan ito na ang pisikal na katangian ng dalawang pangunahing babaeng personajes, ay mailalarawan na magaganda anuman ang estado ng kanilang pamumuhay. Samantalang si Felixberta ay inihalintulad sa birhen, si Rosita naman ay tinukoy na isang bulaklak.

Magkaiba naman ang daloy ng pagsidhi ng mga damdamin nina Felixberta, Juliana, at Rosita na mga pangunahing babae na personajes sa mga zarzuelang Bikol na sinusuri. Sa zarzuelang “Anti Cristo,” nagkaroon lamang ng pagbabago sa damdamin ni Felixberta nang maiwan siya sa silid na ang kasama lamang ay ang prayle at nang nagpapahiwatig ang prayle na gusto niya si Felixberta. Lalo na nang hinaplos ng prayle ang babà ng dalaga. Mababasa

sa iskrip ang sinabi at kilos na iginanti ni Felixberta sa prayle: “Tomonong ca po. (Tataprignon an camot)” (Tumigil ka po. (Hahampasin ang kamay)) (“Anti Cristo” 6). Nagpapahiwatig ang pangyayaring ito ng pagsisimula ng pagsidhi ng damdamin ni Felixberta. Mababasa na sa simula ay nasa normal ang damdamin na ipinapakita ni Felixberta batay sa kaniyang mga ikinikilos, hanggang sa unti-unti itong sumidhi—mula pagkagalit hanggang sa naging pagkapoot. Ang damdamin naman ni Rosita ay mailalarawan na higit na masalimuot. Ito ay sa kadahilanan na sa simula pa lamang ng zarzuela, ay mayroon nang mga realisasyon ang pangunahing babae na personaje na siya ay walang suwerte at mayroon nang mabigat na dalahin ang kaniyang kalooban. Si Rosita ay nakaranas ng pangungulila sa kasintahan na si Federico. Siya ay nakaranas din ng pagpapasiya kung magpapakasal siya kay Don Jose. Nakaramdam din si Rosita ng paghihinagpis nang magkita muli sila ni Federico sa gabi nang ikasal na siya sa pinagkakautangan ng kaniyang ama. Sa aspektong sikolohikal, higit na naipakita ang kasalimuotan ng damdamin ni Rosita. Kapansin-pansin naman sa iskrip ng “An Duwang Pagtubna Sukbali” na si Juliana ay malaya na naipapahayag ang kaniyang mga paniniwala sa kaniyang asawa na si Mariano:

Juliana. ¿Ta daw? ¿Ano an ginibo ming ikasosopog? ¿An pag sa Dios? Dai ka gnani nasosopog na pinapatoriok mo si Antonia, sa magna barayle, kan magna canta mong sa Demonio, saka masosopog ka kan sa Dios.

Mariano. Oho, ta nagsabi saimo an Dios, na magparakurahaw ka, tagnaning madagnog nia an voses mo na nagpapacion ka.

Juliana. ¡Aw, di pinapakurahaw mo man gnani si Antonia, kan canción, tagnaning madagnog man ni Lucifer, an toró mo pa saimong aki! ¡Marhay iyan na dai nin pihig! Na ikorahaw an sa Demonio, ikurahaw man an sa mahal na Dios. (Jimenez w. p.)

(Juliana. Bakit kaya? Ano ang ginagawa naming ikahihiya? Ang pagsasa-Diyos? Hindi ka nga nahihya na pinapapanatiko mo si Antonia, sa mga sayawan, ng mga kanta mong sa Demonyo, saka mahihiya ka ng sa Diyos.

Mariano. Oho, dahil nagsabi sa iyo ang Diyos, na sumigaw ka nang sumigaw, upang marinig niya ang boses mo na nagpapasyon ka.

Juliana. Ah, di pinapasigaw mo din nga si Antonia, ng kanta, upang madinig din ni Lucifer, ang turo mo pa sa iyong anak! Mabuti iyan na wala ng daya! Na isigaw ang sa Demonio, isigaw din ang sa mahal na Diyos.)

Ang mga saloobin na ipinapahayag ni Juliana, ay tungkol sa kaniyang Kristiyanong paniniwala at ang hindi niya pagsang-ayon sa pagdalo ng kaniyang asawa na si Mariano sa mga sayawan at kantahan. Sa tuwing nagpapahayag ng sariling pananaw si Juliana, ay mararamdaman ang kasidhian ng kaniyang damdamin.

Sa tatlong zarzuelang Bikol na sinusuri, mayroong mga lalaking perosonajes na bagamat sumusuportang personajes lamang ay matutukoy na sila ay mayroong kapangyarihang pinansiyal at/o panrelihiyon. Ang mga lalaking perosonajes na ito ay sina Fray Agusting ng “Anti Cristo” at Don Jose ng “An Pagkamoot asin Kayamanan.” Mayroon ding lalaking personaje tulad ng ama ni Rosita na si Don Carlos, na nanghihikayat sa anak na dalaga na magpakasal kay Don Jose upang mabayaran ang kaniyang mga pagkakautang. Samantala, mababasa sa bahagi ng Escena 6a ng “Anti Cristo” ang sinabi ng prayle kay Felixberta na siya ay mayroong maraming pera:

Frai [sic]. . . . . Tonta; ¿[D]ai ca na gnagnanogon [sic] can saimong cagayonan? [S]aró can daragang marahayrahay[,] magayoncauad [sic] ca nin virgen, ¿[A]no ta ma agom ca sasaróng [sic] lalaqui[ng] taga bolod, saróng torpe ni magnadié dai tatao? Ica mag hanap [sic] ca nin sarong mayaman na capareho co ta gnaning ica mag ca igua [sic] nin dacol na pirac. (“Anti Cristo” 6)

(Frai [sic]. . . . . Tonta! Hindi ka nagsasayang ng iyong kagandahan? Isa kang dalagang mabuti-buti, maganda tulad ka ng birhen. Bakit mag-aasawa ka ng isang lalaking tagabundok, isang tanga ni magdasal hindi marunong? Ikaw maghanap ka ng isang mayaman na kapareho ko upang ikaw ay magkaroon ng maraming pera.)

Inilalatag dito na hindi lamang kapangyarihang panrelihiyon mayroon si Fray Agusting, kundi pati na rin ang kapangyarihang pinansyal. Samantala, sa “An Pagkamoot asin Kayamanan,” mababasa sa iskrip nito sa bahagi ng Escena XIV ang pag-uusap nina Rosita at ng kaniyang ama na si Don Carlos:

CARLOS. ¡Masayonon saná! Akoon nin pag-agom ni Don José, ta nagpresentar sa sako kaso bagó, asin sinabihan ako, na ngayon mismo y entregá sa sakó an magña documentos kan sakuyang magna utang, asin maguibo nin sarong dokumento judicial patin iká an ibobogtok na heredera universal kan saiyang magna bienes. ¿Ano pang condiciones guiraray, an hinahanap mo? (Jimenez w. p.)

(CARLOS. Madali lang! Tanggapin ang pag-asawa ni Don José, dahil humarap sa akin kanina, at sinabihan ako, na ngayon mismo ay iintrega sa akin ang mga dokumento ng aking mga utang, at gagawa ng isang dokumentong judisyal pati ikaw ang itatalaga na pangkalahatang heredera ng kaniyang mga mana. Ano pang mga kondisyon muli, ang hinahanap mo?)

Mababasa dito ang panghihikayat ni Don Carlos kay Rosita, na tanggapin nito ang inaalok na kasal ni Don Jose. Ang panghihikayat ng ama sa anak na dalaga na magpakasal sa pinagkakautangan nito, ay nasaksihan ni Jagor noong siya ay magtungo sa Bikol. Ayon sa salin na tala ng kronikler, “sometimes fathers offer their daughters to Europeans in seeking a loan” (119). Nangangahulugan na may pinagmulan ang partikular na isinasalaysay na ito ng zarzuela.

Sa mga karakter ng mga zarzuelang Bikol na sinusuri, si Fray Agusting ng “Anti Cristo” at si Don Jose ng “An Pagkamoot asin Kayamanan” ay mayroong kapangyarihang pinansyal at/o panrelihiyon na nais magdomina o nagdodomina sa buhay, pagpapasiya, at ikinikilos ng mga pangunahing babae na karakter na sina Rosita at Felixberta. Mayroon ding mga kalalakhian na tumatangi sa mga pangunahing babae na karakter, na kinakatawan ng mga kasintahan nina Rosita at Felixberta at ng asawa ni Juliana. Mababasa sa iskrip na ang magkabiyaq na sina Juliana at Mariano ay mayroong mga hindi pagkakaunawaan, dahil sa magkaiba ang kani-kanilang mga paniniwala. Sa huli ay nagkasundo din ang mag-asawa. Mababasa naman sa iskrip ng “Anti Cristo” na tila walang malapit na interaksyon na namamagitan sa magkasintahan na sina Felixberta at Kalatiyo. Ang hindi malapit na interaksyon ng magkasintahan na mapapansin sa isinasalaysay ng zarzuela na “Anti Cristo,” ay maiuugnay sa kumbensiyon ng kaugalian sa panahong iyon. Halimbawa, sa mga itinatanghal na zarzuela, “[w]omen were not touched or held by men beyond the elbows; certainly there was no kissing and embracing... The theater of conventions was a structure of manners and mores, a mirror held up to a particular time and world” (Fernandez 335). Samantala, mababasa sa pagsisimula ng zarzuelang “An Pagkamoot asin Kayamanan” na nasa malayong lugar si Federico at dadalawang liham lamang ang kaniyang ipinadala kay Rosita. Nang dumating si Federico upang makita ang kasintahan ay sa gabi nang ikasal na si Rosita kay Don Jose. Ayon kay Realubit, sa tinukoy niya na lumikha ng “Anti Cristo” na si Justino Nuyda, ang pinagmulan ng zarzuelang ito ay ang mga pangyayari sa bayan ng Camalig sa lalawigan ng Albay kung saan isinilang at lumaki ang zarzuelista sa isang mahirap na pamilya (550). Samantala, ang zarzuelang “An Pagkamoot asin Kayamanan” ni Asisclo Jimenez, na ayon din kay Realubit, “[t]he play was based on a true story, and during the times it was played, according to informants Fe and Concepcion who are his daughters, people had fun trying to identify the characters” (551). Nangangahulugan ito na ang pagtrato at pagtingin ng mga lalaking karakter sa mga pangunahing babae na karakter, ay nasaksihan ng mga zarzuelista na naganap sa kani-kanilang mga bayan.

Magkaiba naman ang paraan ng mga zarzuelista, upang isalaysay ang paghulagpos ng mga pangunahing babaeng karakter mula sa dominasyon ng kalalakhian mayroong kapangyarihang pinansiyal at/o panrelihiyon. Sa zarzuelang “Anti Cristo,” ang prayle ay napaslang ni Felixberta sa pamamagitan ng pagsaksak ng cortapluma (lanseta) sa dibdib nito. Nang makita ni Fiscal Endo ang nasawi na prayle, ay pinaratangan niya na isang tulisan si Felixberta. Samantala, sa zarzuelang “An Pagkamoot asin Kayamanan,” si Don Jose ay nasawi sa isang aksidente. Sa bahaging ito, ang zarzuelista ay gumamit ng *deus ex machina* (Reabulit 47), na nangangahulugang “to characterize any device whereby an author solves a difficult situation by forced invention” (Thrall at Hibbard 136). Sa zarzuelang “An Pagkamoot asin Kayamanan,” masaya si Rosita sapagkat sa pagkasawi ni Don Jose ay makakapiling na niya si Federico. Si Don Carlos naman ay masaya din, sapagkat mayroong naiwang testamento si Don Jose na ang mga ari-arian nito ay mapupunta kay Rosita.

ZARZUELANG BIKOL: ANG KASAYSAYAN AT KABABAIHAN

Noong kolonya ng Espanya ang Pilipinas, isa ang zarzuela sa ipinakilala na anyong sining sa bansa na napasailalim sa masalimuot na mga proseso ng pag-aangkop at naturalisasyon sa pagtatanghal ng mga Filipino. Sa pananatili sa bansa ng mga compania zarzuela na nagmula sa Espanya, sila ay nagtanghal sa iba't ibang lugar sa Pilipinas. Mahalaga ang kaganapang ito sapagkat ang panonood sa mga zarzuelang Espanyol ay isang paraan upang unti-unting matuto sa pagtatanghal ng zarzuela ang mga Filipino. Mula sa pagitan ng mga taong 1892 hanggang 1893, noong nagtanghal ang compania zarzuela ni Elisea Ragner sa Naga, naitatag makalipas ang ilang taon ang mga compania zarzuela ng mga Bikolano na nagtanghal ng mga zarzuelang Espanyol sa Bikol (Realubit 31-34; Uranza 317 nasa Tiongson 152). Kinalaunan, sa unang dekada ng siglo 20 ay nahubog ang zarzuelang Bikol sa panulat ng mga zarzuelistang Bikolano tulad nina Asisclo Jimenez at Justino Nuyda, na nagsalaysay ng mga pangyayari sa lipunan sa yugto ng kolonisasyon sa pamamagitan ng kanilang mga pagtatanghal.

Ang zarzuela dramatika at ang zarzuela comica/nakakaolok ay ang mga uri ng zarzuelang Bikol na natukoy mula sa pagsusuri ng mga iskrip ng "An Pagkamoot asin Kayamanan" (1906), "An Duwang Pagtubna Sukbali" (1907), at "Anti Cristo" (1910). Ang mga elemento na actores (mga aktor), personajes (mga tauhan), at escena (eksena) ay mababasa din sa mga iskrip ng mga zarzuelang Bikol na sinuri.¹⁰ Bagamat ang mga nabanggit na salita ay Espanyol, sa pangkalahatan ay sa wika ng mga Bikolano na naisulat ang mga iskrip ng zarzuela.

Sa "An Pagkamoot asin Kayamanan," makikita na ang panlipunang pagpoposisyon ni Rosita ay nalimitahan dahil sa kaniyang ama na si Don Carlos na siyang may kapangyarihan sa kanilang tahanan. Ayon kay Owen, noong nasa estadong kolonyal ang Pilipinas partikular sa Bikol, "[t]he woman remains identified not by what she is or does but by her relationship to some man in whom formal authority resides" (154). Sa zarzuelang "An Duwang Pagtubna Sukbali," mapapansin na bumabalikwas sa awtoridad na ito ng lalaking personaje si Juliana na malayang naipapahayag ang kaniyang mga paniniwala sa kaniyang asawa na si Mariano at ang pagsunod sa kaniya ni Antonia na umawit ng pasyon, na nagpapakita ng kaniyang impluwensiya sa pamilya. Sa zarzuelang "Anti Cristo," ang paghampas ni Felixberta sa kamay ni Fray Agusting at ang pagsaksak niya ng cortapluma sa dibdib nito, ay sumisimbolo sa kaniyang pagbalikwas sa kapangyarihang mayroon ang lalaking personaje. Mababasa sa iskrip ang sinabi ni Felixberta tungkol kay Fray Agusting na "an saiyang maraot na guinibo sa satong Filipina sia an maninigong apodon tunay na Anti Cristo" (ang kaniyang masama na ginawa sa ating Filipina siya ang nararapat na tawaging tunay na Anti Cristo) ("Anti Cristo" 8). Sumisimbolo ito ng pagbalikwas ng isang Bikolana sa masasamang gawain ng prayle na mayroong kapangyarihang pinansiyal, panrelihiyon, at politikal. Sa mga zarzuelang Bikol na sinuri, natukoy na ang mga domestikong gawain, ang pag-awit ng pasyon, at ang

paghampas sa kamay at pagsaksak ng cortapluma sa dibdib ng prayle ay ang mga isinakilos ng mga pangunahing babae na personajes na sina Felixberta, Juliana, at Rosita.

Sa daloy ng mga pangyayari sa mga zarzuela, ang paraan upang makahulagpos sa dominasyon ng mga lalaking personajes ang mga pangunahing babae na personajes ay kung mapapaslang ang mga kalalakihan na nais magdomina o nagdodomina sa kanilang buhay. Kung hindi man siya paslangin ng pangunahing babae na personaje tulad ng pagpatay ni Felixberta sa prayle, ay nasawi sa isang aksidente ang lalaking personaje tulad ni Don Jose.

MGA TALA

¹ Ang mananaliksik ay hinanap sa mga diksiyonaryong Bikol ang mga salin at kahulugan ng mga salitang *pagtubna* at *sukbali*, ngunit wala ang mga ito. Sa pananaliksik, ibinatay ang mga salin at kahulugan ng mga salita na nabanggit sa isinasalaysay ng zarzuela. Posible na ang salitang *pagtubna* ay pinagsama na mga salita na *pagtubod* at *na* na ang salin ay 'paniniwala na.' Samantala, ang salitang *sukbali* ay posibleng pinagsama na *sukat* at *baliktad* na ang salin ay 'halos baliktad.' Kapag pinagsama ang dalawa, nangangahulugan ito na ang salin ng pamagat ng zarzuela ay "Ang Dalawang Paniniwala na Magkasalungat."

² Para sa iba pang mga impormasyon tungkol sa Palacio de la Zarzuela, tingnan sa website na <http://www.casareal.es/EN/MonarquiaHistoria/Paginas/la-monarquia-en-la-historia_reales-sitios.aspx>.

³ Ang Naga ay isa nang lungsod sa kasalukuyan na matatagpuan sa lalawigan ng Camarines Sur sa Bikol.

⁴ Ang ilan sa mga pamagat ng mga zarzuelang Espanyol na naitanghal ng iba't ibang *compania zarzuela* sa Bikol, ay ang "Duo de la Africana," "El Capitan de Lanceros," "El Chotis," "Las Cigarreras," "El Canto Flamenco," "Los Desaparecidos," "El Comendador," "Los Ratoneros," "La Musica Clasica," "El Chateau Margew," "La Cubanita," "Los Aragoneses," "El Companero y Sacristan," "Los Cazadores," "Las Mayas," "La Paloma," "El Borrachin," "El Barbero de Seville," "Los Torreros," "Los Miserables," "Anillo de Hierro," "Los Carboneros," "El Estilo es el Hombre," at marami pa ngunit wala nang rekord ng pagtatanghal ng mga ito (Realubit 37, 39).

⁵ Sa sulat-kamay na iskrip ng zarzuelang "An Pagkamoot asin Kayamanan," mababasa dito ang "Zarzuela Dramatika Bikol Sarong Akto" (Zarzuela Dramatika Bikol Isang Akto) (Jimenez w. p.).

⁶ Mababasa sa makinilyadong iskrip ng zarzuelang "Anti Cristo," ang "Zarzuelang Bikol na pinamogtak sa sarong kabtang na makakaolok" (Zarzuelang Bikol na inilugar sa isang kalagayan na nakakatawa) ("Anti Cristo" 1). Samantala, sa iskrip ng zarzuelang "An Duwang Pagtubna Sukbali," mababasa dito ang "Zarzuela Comica Sarong Akto" (Zarzuela Comica Isang Akto).

⁷ Ang *mesa velador* ay "night table" (salin ni Realubit 595).

- ⁸ Ang *quinqing* ay isang uri ng gasera.
- ⁹ Para sa paliwanag tungkol sa kultura ng pagsusulat, tingnan sa Ong 10.
- ¹⁰ Natukoy din sa mga zarzuelang Bikol na sinuri ang mga elemento na musica at canto, ang bahagi ng pag-awit ng personaje, at recitacion, ang pagsasalaysay ng personaje nang patula.

MGA SANGGUNIAN:

- Adrados, Jerry Escoto. *Daratangan na Olay: Common Language of Bikolnon*. Lunsod Tabaco: Other Option Promotions, 2012. Print.
- “Anti Cristo: Zarzuela Bikol na Pinamogtak sa Sarong Kabtang na Makakaolok.” Special Collections Unibersidad ng Pilipinas-Diliman Main Library: FOR REVISION B1F-1. Makinilyado.
- Atienza, Glecly. “Buháy (!) Ang Patuloy na Pagsisinop ng Konsepto ng Dulang Pilipino.” *A Reader in Philippine Theater History and Criticism Essays in Honor of Nicanor G. Tiongson*. mga pat. Jonathan Chua at Rosario Cruz-Lucero. Lunsod Quezon: University of the Philippines Press, 2014. Print.
- Fernandez, Doreen. “Zarzuela to Sarswela: Indigenization and Transformation.” *Philippine Studies*. vol. 41, no. 3 (1993): 320-343. Accessed 2017. <<http://philippinestudies.net/ojs/index.php/ps/article/view/879/869>>.
- Gerona, Danilo. *From Epic to History: Brief Introduction to Bicol History*. Lunsod Naga: AMS Press, 1988. Print.
- . “Text and Politics: Transactions of Power in the Early Provincial Philippines.” *Asian Studies Journal of Critical Perspectives on Asia*. 34 (1998): 15-49. Accessed 2017. <www.asj.upd.edu.ph/index.php/archive/140-vol-34-1998>.
- Jagor, Fedor. *Travels in the Philippines*. Maynila: Filipiniana Book Guild, 1965 [1873]. Print.
- Jimenez, Asisclo. “An Pagkamoot asin Kayamanan: Zarzuela Dramatika Bikol Sarong Akto.” Special Collections Unibersidad ng Pilipinas-Diliman Main Library: FOR REVISION B1F-4. Sulat-kamay.
- . “An Duwang Pagtubna Sukbali: Zarzuela Comica Bikol Sarong Akto.” Special Collections Unibersidad ng Pilipinas-Diliman Main Library: FOR REVISION B1F-4. Sulat-kamay.
- Lopez, Patricia Marion. “Imaging Women in Zarzuela.” *Philippine Humanities Review*. Vol. 11, No. 1-2 (2010): 359-388. Accessed 2017. <<http://journals.upd.edu.ph/index.php/phr/issue/view/504/showToc>>.
- Milestones in the History of One USI. Universidad de Sta. Isabel. 2016. Web. 17 February 2017. <http://www.usi.edu.ph/Inside%20USI/USIONE_History.html>
- Mintz, Malcolm Warren, at Jose Del Rosario Britanico. *Bikol-English Dictionary: Diksionárong Bikol-Inglés*. Lunsod Quezon: New Day Publishers, 1985. Print.
- Mojares, Resil. *Origins and Rise of the Filipino Novel: A Generic Study of the Novel until 1940*. 1998 ed. Lunsod Quezon: University of the Philippines Press, 1983. Print.
- Ong, Walter J. *Orality and Literacy: The*

- Technologizing of the Word*. 2002 ed. New York: Routledge, 1982. Print.
- Owen, Norman. *Prosperity Without Progress: Manila Hemp and Material Life in the Philippines*. Lunsod Quezon: Ateneo de Manila University Press, 1984. Print.
- Realubit, Maria Lilia. "A Study of Popular Drama in Bikol." Diss. Unibersidad ng Pilipinas-Diliman, 1961. Print.
- "Bikol Dramatic Tradition." Special Collections Unibersidad ng Pilipinas-Diliman Main Library: FOR REVISION B2, 1976. Makinilyado.
- "Jimenez, Asisclo." *CCP Encyclopedia of Philippine Art: Philippine Theater*. Maynila: Cultural Center of the Philippines, 1994. Print.
- "Nuyda, Justino." *CCP Encyclopedia of Philippine Art: Philippine Theater*. Maynila: Cultural Center of the Philippines, 1994. Print.
- et. al. trans. *Philippine Drama in Six Philippine Languages*. Lunsod Quezon: NSTA-Assisted UPS Integrated Research Program 'A' University of the Philippines, 1987. Print.
- Royal Site of El Pardo. Casa de su Majestad el Rey. Official Page of the Royal Household of His Majesty the King, w. p. Web. 18 May 2015. <http://www.casareal.es/EN/MonarquiaHistoria/Paginas/la-monarquia-en-la-historia_reales-sitios.aspx>.
- Stanislavski, Constantin. *Creating a Role*. Elizabeth Reynolds Hapgood trans. New York: Theater Arts Books, 1961. Print.
- The Commercial and Industrial Manual of the Philippines 1937-1941*. Ang Pambansang Aklatan ng Pilipinas: nlp53526625, 1938. Text-fiche.
- Thrall, William Flint and Addison Hibbard. Revised by C. Hugh Holman. *A Handbook to Literature*. 1962 ed. United States of America: The Odyssey Press, Inc., 1960. Print.
- Tiongson, Nicanor G. "A Short History of the Philippine Sarsuwela (1879-2009)." *Philippine Humanities Review* 11-12 (2009-2010):149-186. Print.
- "The Sarsuwela: From Madrid to Manila." 1985. Makinilyado.